

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԸ. ՅԱՐԻ 1904

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 ռբ.:
 Վեցամսնայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 ռբ. 50 կ.:
 Մեկ թիւ կարծե 1 ֆր. — 50 կ.:

ԹԻՒ Յ. ՄԱՐՏ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ԱՐՈՒՅՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՈՂՆԻՔ

Ըլայ, քննել թէ արեգօք այդ նահանգին ա-
 նուան մէջ երկրի նախանայ անուն մը ծած-
 կուած է թէ ոչ: Սախաւ (Տիգրանակերտ էջ
 15. ծնթ.) այսպէս կը գրէ. «Հռոմայեցիք երբ
 Պարսից հետ հաշտութիւն ըրին՝ ասոնց տունին
 նիւմիոսի արեւելակողմը գտնուող Ծովաց
 մասը, որ յետոյ Արծն սահմանադրութիւն ա-
 նուամբ Արծնանէն այսինքն Արծնի գաւառ կո-
 շուեցաւ.», ըսել է թէ այս անունը յարաբե-
 րաբար ուշ ժամանակի ծնունդ է: Այս վերջին
 ըսուածը, թող տանք ուրիշ ամենայն ինչ, հին
 հայ մատենագրաց մանրամասն տեղեկատուու-

թեանց նայելով, կ'երեւայ թէ քիչ հաւանա-
 կանութիւն ունի: Եւ ոչ իսկ կ'արժէ յիշել, թէ
 Հայերը եւ հայ թագաւորները, որոնց գրեթէ
 հոգը չէր, թէ Պարսից եւ թէ Հռոմայեցւոց
 պատուէրները (եւ այս՝ յօգուտ պատմութեան
 քննութեան, ինչպէս այս դէպքիս մէջ կարելի
 է ըսել), առանց իրենց մասնակցութեան երկու-
 կողմանց հաստատած խաղաղութեան դաշինքն
 եւ ասով Հռոմայեցիներէն մոծուած նոր վար-
 չական բաժնէն չէին գրգռուիր — կ'ենթադրուի
 Հռոմայեցիներու նկատմամբ միայն զուտ քա-
 ղաքական վարչութեան բաժնի մը վրայ կրնայ
 խօսք ըլլալ — գոյութիւն եւ ուրիշ անուն ու-
 նեցող հին եւ լաւ հաստատուած տեղւոյ,
 գաւառի եւ նահանգի անունները ըստ այնմ
 փոփոխել: Այսպէրպէս ինչ անուանափոխութիւն-
 ներու արեւելքի ժողովուրդը գեռ այսօր չի
 գար, ասոր ապացոյց են օրինակի համար
 ուսական վարչութեան, Անդրկաւկասի մէջ
 վաղնջոց եղած թաթարական տեղւոյ անուն-
 ները բուն ուսականներով յեղափոխելու ցայս-
 օր ապարդիւն փնջած ջանքերը: Եթէ այս
 բանն այսօր ընդդէմ կառավարութեան արա-
 մադրութեանց չի յաղորդու կամ շատ դժուարա-
 ու կամայ, անշուշտ ասկից 1500 տարի յառաջ
 բոլորովին անակնկալելի եղած ըլլալու էր, վասն
 զի այնպիսի ժամանակ մըն էր, յորում գրա-
 գիտութեան զբաղողք ի Հայաստան այն աստի-
 ճանի անօր սերմանուած էին, ինչպէս այսօր
 գերմանիայի անաղիարեւօք, Արգ ուրեմն՝ եթէ

Հայաստանի բաժանման մէջ Արծն կամ Աղձն գաւառ մը կը մուծանուի Աղձնիք նահանգին մէջ, կրնանք ապահով ըլլալ թէ այդ անունը յետոյ ստեղծուած չէ, այլ Տին Տալիսկան անուն մըն է, բայց առ այժմ զայն նախա-Հայ-կական ժամանակներու մէջ հետազոտելու կա-րելիութիւնը բնաւ ի նկատի չենք առնուր:

Անտարակոյս ոչ ոք կը մտածէ նահանգին եւ համանուն գաւառին անունն մէջ էական զանազանութիւն մը գնել: Անշուշտ Աղձն կամ Արծն գաւառը բոլոր նահանգին ամենահին եւ առաջին կազմիչ մասը կը կազմուցեն, որուն իշխանները կամայ կամաց իրենց տէրութիւնը կրցած են սահմանակից երկիրներու վրայ ալ տարածել: Ուրեմն հոս ալ գաւառը նոյնանուն նահանգին հետ այնպէս կը յարաբերի, ինչպէս Մոզքի եւ Ուտիի վրայ տեղի ունեցած է. գաւառը բուն մասը կազմած ըլլաւ է, որուն կցուած են յետոյ աշխարհագրական մասերը: Այս խորհրդածութիւնը մեզի առ այժմ աւելորդ կ'ընէ քննել թէ արդեօք եւ միշտի Աղձնիք նահանգին գաղափարը, ինչպէս Մ. Խո-րոզմիշի նոր աշխարհագրութեան մէջ կ'որոշէ, հետզոյն աւանդութեանց հետ կը միարմարի: Հիմակու հիմայ բաւական է մեզի այն իրակա-նութիւնը, որ Աղձն գաւառը յամենայն ղէպս նոյն իսկ արտաքուց կարգի հին ատենները հարկ էր որ այս նահանգին բովանդակութեան մէջ ըլլար:

Եթէ Ասորեստանեայց սեպագիր տեղե-կութիւններու մէջ նոյն կամ նման երկրանուն մը խնդրենք, երկայն փնտռելու պէտք չ'ըլլար: Ասոց մէջ անդադար Ալէի երկիրը կը յիշատա-կուի, որ այնպէս նման եւ գրեթէ նոյնահնչուն անուն մըն է, որ շատ զարմանալի կ'ընեայ, թէ ինչպէս այս համաձայնութիւնը կրցած է քննող գիտնոց մտադրութենէ վրիպիլ: Սակայն բոլո-րովին վերպած ալ չէ անոնց աչքէն միայն թէ հին Հայաստանի նահանգներուն սահմանաց ցայժմ բաւական անորոշ գրից հետեւութեամբ քննութիւնը որ զգալիութեամբ գլխաւորա-բար Եւրոպայ եւ Հռովմայեցոց շատ նորագոյն տեղեկութեանց վրայ յեցած էր, այն կարծեաց յանգած էր, թէ Աղձնիք Բաւանդաւարի արեւել-եան կողմէն կ'անուու իւր սկիզբը, իսկ այս գե-տին արեւմտեան կողմը գտնուած ամենայն ինչ ժողովաց կը վերաբերի: Ընդհակառակն ասորես-տանեայ սեպագրութիւնները, գոնէ մասամբ, Աղձի ըսելով կը հասկընային այնպիսի երկիր մը՝ որ ճիշդ երկուսն ծամայ հեռու կարելի

է գնել Բաւանդաւար, ըստ այսմ մինչեւ ցայժմ հին հայկական նահանգներու վրայ եղած կար-ծիքով աննշարիւն կ'ըլլայ Աղձնի յարաբերա-բար Աղձնիք նահանգին հետ նոյնացնել:

Դարերու ընթացքի մէջ նահանգներու սահմաններուն մղուելուն կարելիութիւնը — զնկայերտ գուրս հանելով — հազուա երբեք յիշատակուած է, բայց ոչ երբեք ծանրութեամբ ի նկատի առնուած ու հետազոտուած: Եւ սա-կայն ճիշդ հոս փնտռելու ենք այն արգելքը, որ միայն մէջտեղէն բարձուելու է, որպէս զի ոչ միայն հին աշխարհագրութեան, այլ նա եւ հին պատմութեան ծանրակշիռ մէկ մասին վրայ պայ-ծաւ լոյս ծագի:

Մինչեւ հիմայ Ասորեստանեաց Աղձն եփրատի եւ վերին Տիգրիսի մէջտեղ գտնուած երկրին մէջ, Իզդըր-Նարպուտի քով, վերջին գետին տղերականցով գլխաւորաբար Իզդըր-Նարպուտ ու շատ հեռու կը փնտռուէր: Մա-քսիմիլիան Շարէկ այս երկիրներու¹ վրայ ըրած հիանալի եւ շատ փութաշուն քննութեանցը մէջ յետոյ քայլ մ'աւելի աւաճ էր եւ այն իրա-կանութեան վրայ հիմնուելով՝ որ Սաղմանասար Բ. ին զանազան արձանագրութեանց մէջ բոլո-րովին համապատասխան տեղեր Էնձի խորաբա-րաբար Էնձիտէ (այսինքն Հանձիթ) Ալձիի հետ կը փոփոխուի, հաստատած էր թէ Էնձի-Էնձիտէ բոլորովին նոյն է եւ կատարելապէս նոյն նշա-նակութիւնն ունի Աղձին հետ՝ եւ թէ պար-զապէս մի եւ նոյն անուան աննշանակ մէկ պե-պիսութիւնը կը ներկայացնէ՝ Լ գրին Նի փոփո-խութեամբ, որ յաճախակի կը հանդիպի:

Մի եւ նոյն արդեանց հասցուցած էին նա եւ զիս այս երկրին աշխարհագրութեան վրայ ըրած մանրամասն քննութիւններս, մինչեւ որ յանկարծ միտքս եկաւ այն խորհուրդը, թէ Հայաստանի հին նահանգաց սահմաններն եւ անոնց փոփոխութիւններն ամենահին հասանելի ժամանակներու մէջ փնտռելու եմ: Այսպիսի վախճաններու համար մասնաւոր բախտ մը հա-մարելու է եկեղեցոյ նուիրապետական բաժան-մանց՝ նոյն ժամանակուան քաղաքական յարա-բերութիւններէն դարբնով բարձրովին անկախ՝ անփոփոխ տեսելը, որով մեզի շատ մը դիպաց մէջ ազգագրական եւ քաղաքական յարաբե-րութեանց հաւատարիմ պատկեր մը ցոյց կու

¹ Das Gebiet der heutigen Landschaften Arme-
nien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-
assyrischen Keilschriftenschriften Z. A. Bd. XIII, p. 57—110 und
Bd. XIV, p. 103—172. Հայ. ԹԳԻՄ. ԶԵ. 1899—1904.
՝ Լ. Գ. Գ. 91.

տայ եւ պահած է, ինչպէս որ այս յարաբերութիւնները նոյն նուիրապետութեան հաստատութեան ատեն տեղի ունէին:

Եւ ամէն բանէ յառաջ առնելովս կ'ելլէ այն տանրակշիւ իրականութիւնը թէ Նիւիրկընտ գաւառը (նոյն ընդ Մայաֆարկին-Մարտիրոսաց քաղաքի) Աղանեաց տակ կը դասուէր, թէպէտ եւ ամբողջապէս Բասմանուտի արեւմտեան կողմը կ'իյնայ. նոյնը ցոյց կու տայ նա եւ Մովսէս Խոսրենացւոյ կարծեցեալ աշխարհագրութիւնը — ուստի յարաբերաբար շատ ուշ ժամանակի աղբիւր մը: Գարձեալ կը գտնենք, թէ Աղանեաց նահանգին վերաբերող Սասուն գաւառը ինչպէս այսօր, նոյնպէս յառաջագոյն Բասմանուտի աղբիւրակներէն եւ անէ՛ք ձեւացած առուակներէն անցին կը տարածուէր. եւ վերջապէս, թէ Հաննիթ գաւառի մէջ ինկող Ատախ վիճակը, որ «Աղբերանձաւէն» հազիւ հազ 20—25 կիլոմետր տրեւելեան հարու հեռու է, տակաւին Արծնի կը վերաբերի: Ուրիշ խցերով. Ատորական նուիրապետութեան ծագման ժամանակ գետ Աղանեաց երկիրը արեւմտեան կողմէն մինչեւ «Աղբերանձաւ» կը տարածուէր: Եւ թէ Հաննիթ. «Աղբերանձաւի» երկիրը գետ Քրիստոսէ ետքը՝ շուրջ 100 ին տակաւին Դոփոց չէր վերաբերեր, բացորշ կը ցուցնէր Պաղամ. Ե. 13, 19: որ զայն իբր Գեծ Հայոց պատկանող կը նշանակէ, որմէ Դոփը՝ հինքը իբր բոլորովին բաժնուած երկիր մը կը նկատուին, ինչպէս յառաջագոյն ցուցուցինք:

Հիմայ համառօտիւ այս խնդրոյն համար ամէնէն աւելի կարեւոր եղող (ամենաբնդարձակ արձանագրութեան) Սաղմանասար Բ. ին տեղեկութիւնները յառաջ բերենք:

Կառավարութեան 3^ր տարին (857 թ. յու.) Բիրքնիկէն (Եփրատի քով) անցաւ եւ Բիտ Բաժանիկի վրայէն (Ափդի մայրաքաղաքը) հիւսիս շուրջ Նամդանուտի (Namdānu) եւ Միրիխու (Mirhisu) լեռնոտ երկիրները Կարեց անցաւ եւ Շուա (Šua) լեռնէն Հաննիթ մտաւ, ուսկից Արածանին անցնելէն վերջը՝ Սուլյմ, Գայաէնի եւ Ուրարտուի եր գրաւէ:

Սոթողին զուգահեռական տեղեկութեան մէջ այսպէս է, տող 42—44. «Ալէի երկիրն կիրճերուն մէջ մտայ գրաւեցի Ալէի, Սուլյմէ, Գայաէնի», եւն:

Ս'ըւէ. «Մտայ Էննի երկիրն կիրճերը Սուլյմէ, Գայաէնի եւն երկիրները գրաւեցի», Այս բանն ահա որոշակի կ'ապացուցանէ, թէ Էննիի եւ Ալէի կիրճերը արեւմուտքէն

յարաբերաբար հարաւային արեւմուտքէն եկող թշնամւոյ մը համար նոյն էին. ուրիշ խօսքով. Էննի՝ Ալէի երկիրն մէկ մասը եւ այն արեւմտեան կը կազմէր: Կը տեսնենք ուրեմն, որ նոյն իսկ Ատորեստանցոց ժամանակ Էննի-Հաննիթը (Տիրքիսի «Աղբերանձաւէն» երկիրը) Աղանե-Ալէի արեւմտեան մասը կը կազմէր. ուստի եւ կը տեսնենք որ ասով կը հաստատուի, ինչ որ Ատորաց եկեղեցական տեղեկութիւններէն առնելով ըսած էինք:

Սաղմանասար Աղանեաց արեւմտեան մասն իբր աշխարհակալ շրջած է եւ այն շատ անգամ, առնուազն երեք հեղ, մինչդեռ իւր սպարապետը ուրիշ անգամ մ'ալ հոն քացած է. այս պատճառաւ ալ այս երկիրն տեսական նուաճման վրայ կը պարծի, թէպէտ եւ կ'ենթադրուի, որ Ատորեստանցոց թագաւորաց այս արտաքոյ կարգի լեռնային հողին մէջ իշխանութիւն ու հեղինակութիւնը ամէն անգամուն պնչպի պտեն կը տուէր, որչա՛ք ժամանակ որ իրենց բանակները հոն կը գտնուէին: Հոս աչքի առջեւ բերելու է, որ հիւսիսային հզօր հակառակորդը Նաղարտացոց-Ուրարտացոց մեծ պետութիւնը Սաղմանասար Բ. ին ատեն յատկապէս գոյութիւն չուներ: Ասիկա նոյն երկիրն 857 (Իւր) Գայաէնի-Եփրատի աղբերականց վրայէն Գիլզան — Ուրմիա լիճ, ուստի եւ Ալաշկերտի եւ Բայազետի մէջտեղ ըրած արշաւանաց ատեն) ինչպէս նաեւ 845ին պնչպիսի «զարհուրելի հարուածներ», տուած էր, որ իւր Տուրտանը 12 տարի վերջը (833) Արամէին որդւոյն Ուրարտացի Սարգուրին հանդիպեցաւ արդէն իսկ քանի մը հարիւր կիլոմետր հարաւ, Արածանին անցնելուն պէս: Ատորեստանայ յաղթութեան տեղեկութեանց բացարձակ անվստահութիւնը ոչինչ այնպէս յայտնի կ'ընէ, ինչպէս այս իրենց տողերուն մէջ կարդացուելի իրականութիւնը:

Ճշգրի կամ գրեթէ ճշգրի նոյնը կրնանք ըսել Տիրգաւապիկէսէր Գ. ի յաղթութեանց տեղեկագրութեանց նկատմամբ, որուն համեմատ խաղտիս-Ուրարտու ոշնացածի պէս էր, մինչդեռ Ատորեստանցին շատ հաւանական է, որ մազապուր փախստեայ ինկած եւ ամենակարճ ճամբով երկիրը թողուցած է, զոր ուրիշ տեղ պիտի քաննէր ապացուցանել:

Հոս կարճ ի կարճոյ յիշենք, որ Սաղմանասար Բ. 857 «Աղբերանձաւ» անձամբ այցելած չէ եւ նոյնին գոյութիւն ունենալը անտարակոյս եւ ոչ իսկ իմացած է: Վասն զի Սուլյմի

վրայէն Դայանի կը չուէ, ամենայն հաւանակա-
նութեամբ Պարու-Շերիտերիստի վրայէն (զոր
ընդհանաբար ընտւ չի յիշեր, վասն զի իրեն
համար անտուկի էր) Դերընն եւ անկից հիւ-
սիս ամեող արեւմտեան ձամբան զարկած է:

Արդ Սալմանասար Բ.-ի Սամի-Ագազ Գ.-ի
եւ Ագազներարի Գ.-ի ասորեստանեայ յաղ-
թութեան անդեկութեանց, գեղեցիկ կերպով
կը համաձայնի մեր՝ քանի մը տասնեակ տարի
վերջը (իւր 800 ք. յւ.) Ալէի երկիրը խաղ-
տիացի թագաւորաց հաստատուն ստացուածք
գտնուէ. վասն զի Սէյս 32, 7 եւ 8 յատկապէս
Հէթիտներու դէմ պատերազմի վրայ կը խօսի,
յորում Ալէի ալ երկրորդաբար կը յիշուի. եւ թէ
այս երկիրը նոյն տանն շատոց խաղտիացի եղած
ըլլալու է, մեր արշաւանքի տանն արձանա-
գրութեան նոր գտնուած վերնակողմը կը ցու-
ցնէ, յորում ոչ միայն Ուլլերա երկիրը, խաղ-
տիարէն Ու-ը-բա-ա-նի գրուած (== հաւանա-
կանորէն Ցաւրոսի հարաւային ոտքին երկայնու-
թեամբ երկիրը՝ Հազրուէն մինչեւ Հազու), այլ
նոյն իսկ (Մաա) Աշուրինի երկիրն ալ կը յիշա-
տակուի, յորում եւ իմ ձանապարհ տորգակից
ընկերորջ պէս Աշուրէն (Assur) զարտուող
գրեւտ կերպ մը — որ այլուր խաղտիարէնի մէջ
միշտ (Մաա Աշուր (Assur) կը գրուի — չեմ
ստաներ, այլ մանաւանդ թէ ասորեստանեայ
ընտրաց մէջ յիշատակուած հիւսիսային Մի-
ջագետաց մէջ գտնուող Տիւ Աշուրին: (Մաա)
Աշուրինի հետ ինչպէս կ'երեւայ իւր այս եր-
կրին վերաբերող Կումենուս քաղաքն ալ կը
յիշուի, որ աստուածութիւնը արդէն իսկ իս-
պուրնիս ու Մենուս: Մենէր Կապուսի արձա-
նագրութեան մէջ կը յիշատակեն տող 14 եւ
55 յայտնի ցուցում մը թէ այս քաղաքը իս-
պուրնիսի տանն իսկ (ուրեմի 800է յառաջ՝
նախ ք. զգ.) խաղտիացեաց պետութեան կը
վերաբերէր:

Բաց աստի ինքնին իսկ ասորեստանեայ
արձանագրութիւնը թէ եւ անուղղակի, բայց
ասոր փոխարէն յայտնագոյն ապացոյց կը մա-
տակարարեն իմ հաստատածին ստուգութեան
համար, թէ գէթ Մենուսէն սկսեալ Էնձի,
Ալէի եւ Ուլլերա երկիրները, որ է ըսել ի մէջ
այլոց Դիարբեկիւրի, ամբողջ բարձրագուտաւ
խաղտիացի թագաւորաց հաստատուն ստա-
ցուածք էր: Վասն զի այս երկիրները ոչ միայն
Համի-Ագազ Գ.-էն սկսեալ մինչեւ Տիգրատ-
պիլեսեր Գ.-ին կառավարութիւնը ձեռք ան-
ցընելը, ուստի եւ իւր 60ամեայ ժամանակա-

միջոց մը ասորեստանեայ տեղեկութեանց մէջ
չեն յիշատակուի, հապա նաեւ Տիգրատպի-
լեսեր Գ. իւր՝ Վանի իշխան Սարգուր Գ.-ի՝
դէմ ըրած արշաւանաց ուղղակի արդիւնք կը
դնէ Բիւ-Որ Ուլլերա եւ Էնձի երկիրները
Բ-Ա-Բ-Ա-Ուր-Բ.-ի (որ շատ հաւանական է թէ
նոյն միջոցին Ամիթի մէջ կը նստէր) կուսակա-
լութեան այսինքն Նաիրի նահանգին վրայ
աւելցուցած է: Ասիկ յայտնապէս կը տեսնուի,
թէ այս երկիրներն իրմ նոր գրաւուած էին:
Արդէն հոս իսկ Տիգրատպիլեսեր Գ.-ին խաղ-
տիա-Ուրպարուի դէմ ըրած արշաւանաց խեղճ
արդեանց մտադիր կ'ընեմ: Միայն Դիարբեկիւրի
բարձրագուտաւ եւ գեպ ի հիւսիս անոր հետ
կցուող ըստ մասին տափարակ վիճակները կը
միացնեն, իսկ զօրեղ թշնամին իւր յատուկ
երկրին մէջ Արածանուց հարաւային կողմը
գտնուող լեռներուն եւ հիւսիսային կողմը
գտնուող երկիրներուն մէջ խոհմաբար ան-
խում կը ձգէ: Թէ հոս ասկէ վերջը դեռ եր-
կայն տանն Ասորեստանի համար ինչպիսի սար-
սափեմ թշնամի մըն էր խաղտիա-Ուրպարու եւ
թէ անայն ամենեւին տկարացած ըլլալու Արա-
ծանի-Մուրատայի եզերքներու վրայ կ'իշխէր,
մզմէ նոր գտնուած Ռուշա Բ. Արգիստիսինիսի
(իւր 670 ք. յւ.) արձանագրութիւնները կը
վկայեն, որ աս կողմերը գեռ Մուշկիի դէմ կը պա-
տերազմէր եւ իւր՝ Եփրատի եւ Մուրատայի մո-
տերը բացած խորաններուն վրայ կը հաստա-
տեն, թէ մինչեւ նոյն տանն հոս խաղտիայի
իշխանութիւնը անասան էր:

Էնձի-Հանձիթն ալ արդեօք խաղտիական
սեպագիր արձանագրութեանց մէջ կը յիշա-
տակուի: Այ, մինչեւ հիմայ ծանօթ արձանա-
գրութեանց մէջ չէ յիշուած, եւ այս բանս
կրնար զայմանալի ըլլալ եւ այն կարծեաց
տանիլ, թէ թերեւ Էնձի եւ Ալէի բոլորովին
մի եւ նոյնն են: Սակայն, ինչպէս յառաջագոյն
մեկնեցիք Էնձի՝ Ալէին արեւմտեան մասն էր,
“Տիգրիս-Ագրեբանձալին, չորս կողմի եւ մո-
տուոր երկիրը: Արգ՝ երբ թշնամի մը արեւել-
քէն, կամ նաեւ ուղղակի հիւսիսէն Ալէի եր-
կիրը մտնէր զայն ի բնէ իսկ այս անուամբ
ձանձալ կը չէր ընէր, այլ ամէնքն ալ իւր
“Ալէի” կը նուանէր: Ստուգիւ ալ կը տեսնելք

է Վանի այս անուամբ իշխողներուն մէջ իւրեքդ
է, բայց խաղտիա-Ուրպարուի մինչեւ ցոյցմ մեզ ծանօթ
այս անուամբ տիրապետողն Ելլիւրքը: Իսպուրնիսի
տանն, հաւանաբար տեղի խաղաղ կերպով, Վանի
մէջ հարստութեան փոփոխութիւն տեսի ռանցաւ:

Թէ հոս՝ Լայպստադտի հարաւային կողմը խաղաղացիք միայն երկու մեծ երկիր անուամբ կը կոչեն 1. Սուպան եւ 2. Ալժիր՝ Սսիկա զիս այն կարծեաց կը միտեցնեն, թէ յառաջագոյն հոս բան մ'ալ գոյութիւն չունեն, Թէ այս երկու երկիրներուն շատ մը ստորաբաժանութիւնները, ինչպէս յետոյ Լոռվմայեցոց, Յունաց եւ Լայոց քով այս երկու "սերութեան երկրաց", իբր "գաւառակներ", նշանակուած կը գտնենք, յետոյ խաղաղական պետութեան կործանման, մեծաւ մասամբ նոյն իսկ Արշակունեաց իշխանութեան Լայպստադտի մէջ քայքայման ատեն իբր մանր-պետութիւնք (Liliput-Staaten) յառաջ եկած են եւ զարգացած:

Ըստ պսո՞մ կը տեսնենք, Թէ ոչ աշխարհագրական ոչ ալ պատմական պատճառներ Ալժիր = Ալժիր յիշեցնէ մերձաւոր եղող հաւասարեցուցման կը հակառակին: Հոս ալ Թուրքն իսկ երկրորդ նախնոր անուն մը կը գտնենք, զոր Լայք գրեթէ առանց փոփոխելու նախնի բնակիչներէն առած են եւ այսօր իսկ կրնամ ըսել, Թէ այս օրինակները շատ ուրախելի կերպով մեծաքանակ պիտի զաւմանան: Այժմ բարձրիկ է, եթէ ոչ ճշգրիտ, գտնէ մերձաւորապէս այս Ալժիրը հին երկրին սահմանները գծել: Ամենէն յառաջ տալիսին կ'ելլէ այն իրողութիւնը, Թէ Մոքին արշակունի Թագաւորաց ամենահին կայանը՝ բոլորովին համապատասխանաբար բովանդակ հին հայ աստեանագիրներէն իբր Ալժինաց վերաբերող կը նկատուէր (հմմտ. St. Martin, Mém. sur l'Arm., Bd. I. p. 165 ff.)՝ Գարձեալ ինչպէս Նիպոլեոն ցեղացած է, Արկոպ. Գարս. պլմ. Ա. 8 էջ 41 ըսածը Արքսամայի կամ Արքամայի վրայ է, որ Մասիոսի հարաւային կողմը կ'իյնայ, ուստի եւ Մոքինայ քիչ մը հիւսիսային՝ յարաբերաբար արեւմտեան հիւսիսային կողմը, այնպէս որ հոս ալ հիւսիսային Միջագետք կ'երևուայ Թէ Ալժինաց անկը կը գաստի:¹³

Այսպէս էր յետսագոյն հայկական էշ-

1 Յաջորդ ուսումնասիրութեանց մէջն է մէկ պիտի ստացուի ցանձնէ, Թէ Յիզապոլիտէսը Ա. ին Ալժիր Տիգրիսի հարաւային կողմը կ'իյնայ, ուստի անհնար է Թէ Էնժիի հետ գործը ունենայ:

2 Մտադրութեան արժանի է, որ այս երկրին անուան խաղաղական ձեւը Ալ-ձի-ն-ձի-յոյ յոյնի ձեւ մըն է, որուն շատ ճշգրիտ կը համապատասխանէ հայկական Ալժիրը:

3 Որքէն ուսումնասիրութեան մը մէջ մանրամասն պիտի ստացուի ցանձնէ, որ առ նախնի գրիտառնէն յառաջ Ե. Գարսուն կիսէն է վեր բոլոր հիւսիսային Միջագետք Լայոց ձեւքն եր, շարունակեալ կերպով հայկական պետութեան մէկ մասը կը կազմուի:

խանութեան ժամանակը, բայց Ինչպէս էր ամենահին ժամանակ: Այս հարցման գոհացուցիչ կերպով պատասխաններու համար մինչեւ այսօր ունեցած սեպագիր Նիւթերին չի բաւեր: Ասկէ այնչափ կ'իմանանք, որ Ասորեստանցիք Մասիոս լեւը, Անտիաւորուր, յատկապէս մէկ եւ նոյն ձամբով Arxamo—Sardeb—Amida, անցած են, բայց սովորաբար սաստիկ կը զգուշանային Մասիոսի գետնարին, անըզի են քիչ պտղաբեր կողմակի ձորերու մէջ խորամուխ ըլլալու: Մինչեւ ցայժմ ըստ մեր ծանօթութեան գլխաւորաբար Աշուրնասիրապալ Բ. եղած է այն Ասորեստանեայ կիսանը, որ գտնէ Մասիոսի մէկ փոքր մասը ժողովն ձանցած է, շատ մը կէտերէ 1—2 օրուան ձամբայ նոյնին մէջ խորամուխ եղած է, առանց ասով ուրիշ բոլորովին անշնչանակ արդիւնքներ ալ ունենալու: Այս առթով մեզի մէկ քանի վայրաց անուններ ալ կու տայ, զ. օր. Մասիաս (= Midjat'), Նիպոլեոնի Էն, որոնցմով անշուշտ մեծագոյն քաղաքներ եւ շրջակայքը հասկընալու ենք, բայց արեւմտեան-արեւելեան Տիգրիսի հարաւային կողմը գտնուող երկիրները կ'երևուայ Թէ մի միակ հին անուն մը բնաւ չունին: Նաեւ ամենահին հայ մասնագիրները, ինչպէս Ագաթանգեղոս եւ Փաւստոս Բուզանդ այս երկրին համար անուն չեն յիշատակեր, Թէպէս եւ մինչեւ Մոքին հարաւ գտնուող երկիրը իբր Լայպստադտի վերաբերող երկիր կը նկատուի: Նոյն կերպով կը վարուին նաեւ Լոռվմայեցիք իրենց տեղեկութեանց մէջ այդ երկրին հետ: Ապա ուրեմն կամ ընդունելու ենք, Թէ վերը Մոքինայ եւ Արքսամայի Ալժինաց արտիլը բոլորովին սխալ է, եւ մասնաւոր Թէ Տիգրիսի հարաւային կողմը գտնուող երկիրը մինչեւ Միջագետք տափաբազիր, ըստ այսմ առաւելապէս Մասիոսը բնաւ մի միակ քաղաքական կոչում չունեն, եւ կամ նոյն բուռնները ուրիշ համարելու եւ ինչուսով վայրերը Լայոց հետ իբր Ալժինաց պատկանող տեղեր ընդունելու է: Այս նկատմամբ պարագայ մը մեծ նշանակութիւն ունի: Ալժինաց ժառանգական իշխաններն են Արծրունիքը, որոնց թեւ ըստ հայկական աւանդութեան իբրեւ Թէ Սենեքերիսն որդիներէն սերած² ըլլայ, որ հայ-

1 Այս քաղաքը ինչպէս նաեւ խառնաբառի Սաղմա-նասար է ալ կը յիշ իբր 847 արշաւանաց տանն:

2 Իբրեւ ալ Արծրունեաց մէջ Սենեքերիս (α Սան-հերի) Ագար եւն անուններ ցուցած չեն, որ անտարբար ստորեւստանայ քրոջը կը կրնն, մինչ Լայք Բաբել գիտեմ, այս անունները չունին:

րասպանութենէ վերջը Հայաստան փախան, Արծրունիք «Մեծ Բռեռաշխ» տիրողը կը կրեն եւ միշտ եւ համապազ տեսարը կը նշանակուն Ասորեստանի սահման եղող Հայկական տէրու-թեան հարաւային մարզին: Սակայն Հայոց ստեն «Ասորեստանը», մինչեւ Միտրագետաց ստորոտը եւ զԱդիաբենէ հիւսիսային կողմանէ սահմա-նաւորող լեռը կը տարածուի. այսինքն է՝ Տի-գրիսի արեւելեան կողմէն մինչեւ Ջաջու լեռանց շղթան, իսկ Տիգրիսի արեւմտեան դիէն մինչեւ շատ շատ Մասիսո լեռինը, թերեւս եւ ոչ իսկ այնչափ հեռու, գոնէ Միտրագետաց արեւելեան մասին մէջ չէ, ուր շատ հաւանական է որ Սուպնատ-աղբեր (= Բաբել) շուրջը գտնուող երկիրը յատուկ ասցեալ Ասորեստանի ամե-նահին սահմանը, ինչպէս որ գետ. Թ. դարուն Աշուրնասիրպայի ստեն էր, Ասորեստանի իբր հիւսիսային սահման կրնար համարուիլ:

Ուրիշ տեղ պիտի ցուցնեմ, թէ Աղձնեաց նահանգին դէպի հարաւ այսպէս խիստ տարա-ծուումը՝ մեզի եկած տարեստանեայ ամենահին տեղեւութեանց շատ աղէկ կը համաձայնի, եւ թէ Տիգրատպիղեսէր Ա. էն (իբր 1020 Ք. յու.) պատմութեւ Ալէի եկիրը գրաւող Մուշկի-Մու-քիացոց դէմ պատերազմը ոչ թէ Տիգրիսի արեւմտեան-արեւելեան ընթացքին հիւսիսային, ինչպէս մինչեւ ցայժմ առանց բացառութեան կրնարուուէր, այլ մանաւանդ թէ հարաւային կողմը տեղի ունեցած է:

Աղձնիք հիւսիսային կողմանէ մինչեւ Մու-րատայ եւ Մշու դաշտագետինը կը տարածուէր (Ցարուն), ուր գլխաւորաբար մօտեցա տիրալիւր կերպով նշանաւոր հանգիսացած Սասունը՝ ա-նընդմիջաբար մինչեւ Մուշ տարածուող մեջ անուանել կ'արժէ: Ասոր կը կցի արեւելեան կողմէն այս վայրենի լեռանց մէջ իբր ինքնակաց երկիր մը խոյթ գաւառը, որ Տուրքաբերան նա-հանգին կը վերաբերի: Աւելի արեւելեան կող-մէն Բաղէշ (Սալնդ ձոր) երկիրը, Գաշէ՝ վայրը (գետ ցայս որ Գաշէզգարա (Gzeledara) կը կոչուի եւ ոչ թէ Kzyldara, ինչպէս առ հասարակ կը հաստատուէր), որ, ինչպէս նա եւ Ցասիկ մինչեւ Ամայ լճին հարաւային եզերքը կը տարածուի, Աղձնեաց նահանգին կը վերաբերին: Այս Գաշէ-

զարա վայրանունը այսօր յաճախ սխալմամբ Գիւզէզգարա (գերե) ալ կ'արտաբերուի. բայց միշտ մի եւ նոյն հովիտը կը համարուի եւ Հարաման (Bohtan, p. 69, Anm. 2) կը սխալի երբ Maunsell-ին Güzel-dere-ին եւ Կիպերտի Kyzyl (Gze)-dere-ին մէջ զանազանութիւն կուզէ դնել:

Արեւելեան սահմանը կը սկսի Ամայ ծո-վուն մօտ՝ այսօր «Գելու» (նշանաւոր համանուն գիւղէն) կուռած թերակղզեցե թովէն՝ որ Թաւա-տոս Բուզանդին ընծաքիարս (Endsahisar?) կամ Կապուսկող (?) լեռն է (այժմ Pelu Dag): Թա-մնայն դէպս Գեօլիի՝ տափարակը իւր հարա-ւային արեւմտեան անկիւնէն բխող Խիզան-լայի՝ հետ Աղձնեաց կը վերաբերէր, վան զի վերջին գետին մօտ կը գտնուի Խեզ (այսօր Խիզան վայրը, այնպէս որ Աղձնիք արեւելքէն գոնէ մինչեւ այս կէտը կը տարածուէր եւ հաւ-անականաբար նա եւ դէպի հարաւ մինչեւ իրեն Բոհտանայ թափելուն գետախառնուէրը կ'ըր-թար, զոր Սերչեթին (Serchet գաւառուի). հաւա-նականաբար ապէ կամայ կամայ յառաջ եկած է Seört) 20—25 կիլոմետրի շափ արեւելք դնելու ենք: Ասկից սկսեալ նախ Bohtantschai յետոյ նաեւ Տիգրիս Աղձնեաց արեւելեան սահ-մանը կը կացուցանեն, մինչեւ՝ հարաւային սահ-մանը որ հոս առ այժմ ճեղքի որոշել կարելի չէ. թերեւս ճեղքերի կողմը կարելի է փըն-տուել, գոնէ հնացոյն ժամանակին համար, այս հարաւային սահմանը: Իսկ Կէթիկ (Kethik) եւ Աղնուաձոր՝ երկու գաւառակները Տիգրիսի՝ արեւմուտքէն արեւելք ունեցած ընթացքին հիւսիսային կողմը ենթադրել կարելի չէ. գոցէ այս երկիրները Տիգրիսի հարաւային կողմէ գին:

Գալով արեւմտեան սահմանին, արդէն վերը յիշեցինք, թէ Պոլոպպիտո Ափդը իբր Արծնի վերաբերող (էջ 55) կը նշանակէ եւ թէ Մայաֆարկին գաւառն ալ գետ ետքերը Աղձնեաց կը վերաբերի, գարծալ թէ Հանձիթ

1 Այսպէս կը կուռի, որովհետեւ հալէ եւ զարնա-նային անձերտարու ասոն 4-5 ամիս մեծաւ մասամբ լիճ մը կը ձեւանայ:

2 Bohtantschai-ն այս նշանաւոր բազմին աղբու-կուէրը մինչեւ հիմպ չդրի. ոչ ոք չէի, Ամայ լճին հա-րաւային եզերքէն քանի մը Կիւլմար միայն հեռու են, եւ այն ոչ թէ նոյնի եզերալեռանց վեպ, այլ տափարակն վեպ, որ թեպէտ Ամայ լճին մակերեսովէն հալէ 15-20 մետր բարձր է, բայց եւ այնպէս հոս վերնոյն եւ Տիգրիսի սահմաններու մէջ գտնուող երկրաց լեռանց եղած է, որով շատ զարմանալի երեւոյթ մը կը կայսղանք:

3 Արդեւք այս գաւառակին անունն մէջ հոս շատ յաճախ երեւցող Աղնուր վայրանունը ծածկուած է:

1 Գաշէ-ձորի մէջ ի մէջ այլոց Կոստո գիւղը կը գտնուի (ուր առաջին նամարդուութեան ասոն 1891 այցե-լեցի), որ ըստ Թովմայի Արծրունի Գիւրգ Գ. ԳԼ. 37 Աղձ-նեաց իշխանութեան կը վերաբերի:

գաւառին մէջ գտնուող Ատարկն նշնայեալ Արծ-նայ վերաբերող (էջ 74) կը նշանակուի: Ըստ այսմ՝ մենք այն կողմն ենք, թէ Տնագոյն ժամանակները Հանձնիթ գաւառը եւ ընդհանրապէս Տիգրիսի վերին ընթացքին արեւելեան կողմը գտնուող բովանդակ երկիրը, որ է ըսել «Ար-բերանձաւէն», Էգիլի վրայէն իջնող Տիգրիսի աղ-բերառուն Աջմիկը-Աջիկի կը վերաբերէր եւ այն՝ Ատրիստանեայց ատեններէն սկսեալ մինչեւ քրիստնէական առաջին առաջին դարերը, մինչեւ եկեղեցական նոտրապետական երկրաբա-ժանման ծագումը: Բաւական վերջը Հռովմայե-ցւոց եւ Բիւզանդացւոց ատեն երկրի զատ եւ զուտ քաղաքական բաժանում մը տեղի ունեցաւ, որով ի մէջ այլոց Մայաֆարկինն ու Հան-ձնիթը Նոտիաց վրայ աւելցան: Արդ երբ սխալ-մամբ Մովսէս Նորնաշուկի արուած՝ «Աշխարհա-գրութեան» մէջ Հանձնիթը իբրեւ Դ. Հայոց Փաւառ մը կը ներկայացուի, այս իսկ որոշ կը յուշընէ, թէ այս գիրքը յարաբերաբար որչափ ուշ քրիստոնէական ժամանակի գործք է:

Գր. Ա. ԲԵՂԻՔ

Պ Ա Տ Մ Ա Վ Ա Ն

ՆԵՐՍԵՍԻԱՆԻԱՆԻԱՆ ԵՊԻՍԿՈՍ ԵՊԻՍԿՈՍ ԶԵՐՈՅ ՀԱՄԵՆ-ԿԵՐԹԱԹԻՐԻՆԸ

Ամենեւին տարակոյտ չի վերցընէր, թէ ազգայինք — ինչպէս ամէն տեղ, անսնկ ալ — Գրանտիւռանիտ գաղթելէն անմիջապէս, ետքը՝ սեանս Տարկաւորութիւնն, որ նոր Հայ-րենեանց մէջ, ան ատեն միայն կրնան ապահով-ցընել իրենց ապրուստն ու իրենց ապագան, երբ որ երկրին լեզուն կը սորվուի, ան ժողովրդեան սովորութիւնները կ'ընդունին, անոնց կրթու-թեանը կը մօտենան, եւ ամէն բանի մէջ՝ իրենք զիրենք երկրին ժողովրդոցը կը յարմարցընեն: — Ասկէ կրնայ մեկնուիլ, թէ քնչ պատշաճի Համար, քիչ ատենի մէջ ուղղափառ կաթու-ղիկէ հաւատքն ընդունեցան:

Իրենց ձեռնարկու եւ ամէն բանի մէջ յա-ռաջանալու հոգին, զիրենք դրոցք, որ կրթու-թեան աստիճանի մէջ ալ, գունէ այն բարձրու-թեան հասնին, որ աստիճանի մէջ որ էին ներքե-նածիններն. — ու եթէ կարելի է զանոնք գերազանցեն ալ: Ասոր հետեւութիւնն էր, ան բնական ճիգն, որ իրեն տղոցը պատշաճ կրթու-

թիւն տան եւ զիրենք դաստիարակութեան մէջ վարժեցընեն: —

Հաստ բնական է եսթագրել, որ ի սկզբան՝ քանի մը հարիւր բնակիչ ունեցող Տին Պաշ-պարովին, ըստ մեծի մասին վաղաք վարձկաններն, ինչպէս նաեւ հունգարացի ծառաները՝ դպրոց ունեցած պիտ'որ չըլլան: — Ուստի շատ դժուարին է որոշել, թէ Պաշպարովի մէջ երբ հիմնուեցաւ առաջին դաստառը:

Բայց ձեռուրնիտ եղած տարեգրներուն եւ արձանագրութեանց նայելով՝ արդէն 1730ին կը գտնենք աղկանց դպրոց մը Պաշպարով գե-ղին մէջ. — որ առժամանակեայ կերպով Աս-տուածատուր Սընգովիչեանի տանը մէջ էր: Վարժապետներն էին հոս, Ներսէս աղային վե-րահակութեանը տակ՝ Հայր Մանուէլ Միթի-թարայ աշակերտներէն մէկը¹:

Եթէ աղկանց համար հոգ տարուեցաւ կրթարանի մը, պէտք ենք ընդունիլ թէ տարի-ներով յուսալ մնալ տղոց համար ալ դպրոց կանգնուած պիտ'ըլլայ:

Ինչպէս ինքն իրմէն կ'ենթադրուի առաջին դպրոցը պարզապէս հայերէն լեզուով պէտք է որ եղած ըլլայ, որովհետեւ ուսուցիչը, միայն Միթիթարան հայերէն էին, որոնք հունգարերէն լեզուին տեղեակ չէին:

ԺԷ. դարուն գեպ ի մէջերը, կը գտնենք հունգարացի վարժապետներ ալ: Բայց ասոնք՝ զհայ աղաքը՝ միայն Դրամանիւռանիոյ եպիսկո-պոսին հրամանովը կրնային սորվեցընել: — Քիչ մը ետքը՝ կը տեսնենք, որ նաեւ լատիններէն լե-զուն կը սորվեցուի Նդիսաթեթուպոլսոյ դպրոցին մէջ: — Պոնէ ան կը հետեւցընենք Պաշպարեան եպիսկոպոսին կարգադրութիւնն, որուն համե-մատ, Ստեփան Պոշնախեան եկեղեցականի դրած հիմնարկութեանը երկրորդ կէտը կ'ամրացուի, որ հայերէն ու հունգարերէն լեզուներէն զատ, լատիններէն ալ սորվեցուելու է:

Գուցէ Դրամանիւռանիոյ լատին եպիսկո-պոսին միջնորդութեամբն սկսաւ Նդիսաթեթու-պոլսոյ դպրոցին մէջ յորինաւոր կարգադրու-թիւնն՝ այն միջոցին, երբ Յովհ. Գրեշնեան Նդիսաթեթուպոլսոյ աւագերէցն 1775ին, իր վեհափառութիւնէն Նդիսաթեթուպոլսոյ դպրո-

¹ Համեմատ Հատ. Ա. էջ 57: — Ահա ասոր վերաբե-րեալ արձանագրութեան խօսքերը. «Խորհուրդ արեւոյ աղիկ աղոց չգալային սէպի, որ ըլլա ժամանակաւոր ասպետին սենյոփոյնն ասանք սկսել, որ հոն մեծընտանիք տուաւ ու բարեկեցաւ կուրծի գեպ ի ժամն եւ այլն: Եւ գրիթ մէք մե-զաղապալ նորաբն որ կատարի եւ սորվեցնող ըս Հայր մե-նուէնն»: